

ORLANDO FAJDŽIS

**PRIČA O
RUSIJI**

Preveo
Nenad Dropulić

Laguna

Naslov originala

Orlando Figes

THE STORY OF RUSSIA

Copyright © Orlando Figes, 2022

Translation copyright © 2023 za srpsko izdanje, LAGUNA

Za Stefani. Ponovo. Uvek.

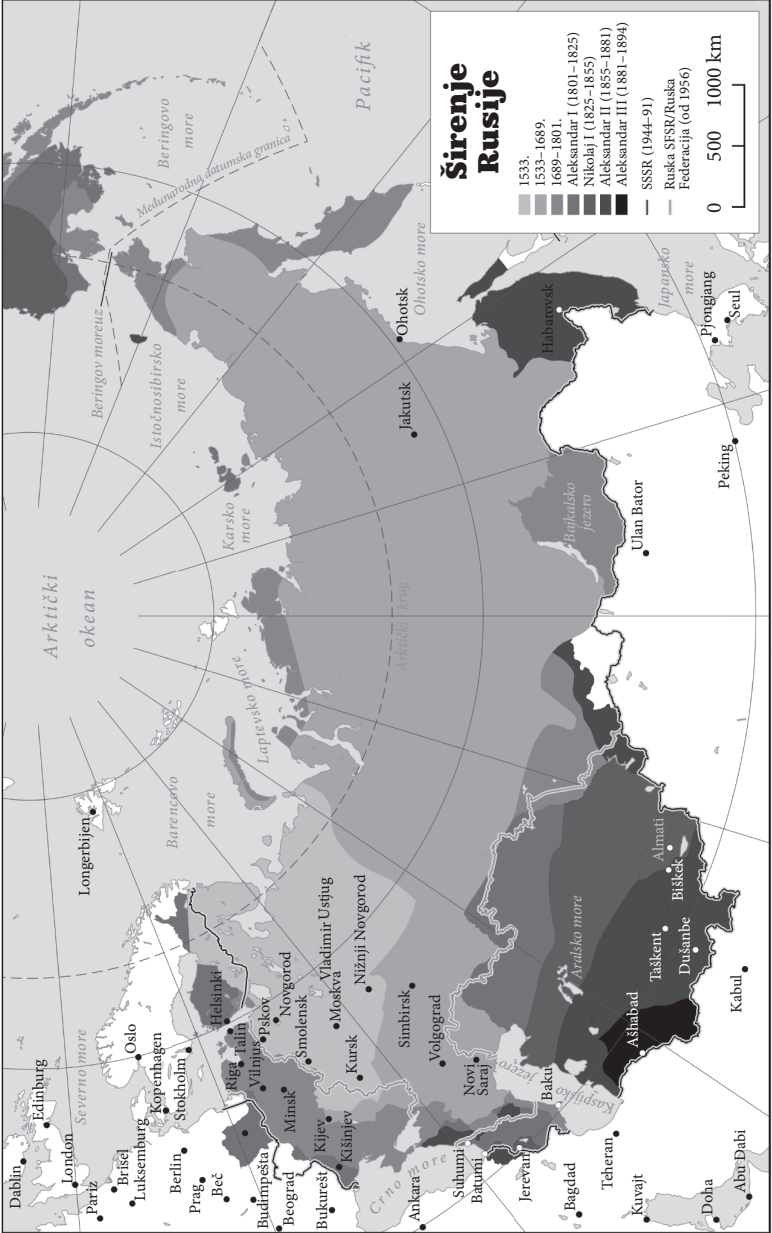
SADRŽAJ

Uvod	13
1. Nastanak	25
2. Mongolski uticaj	49
3. Car i Bog	73
4. Smutno vreme	98
5. Rusija se okreće Zapadu	127
6. Napoleonova senka	157
7. Carstvo u krizi	185
8. Revolucionarna Rusija	217
9. Rat protiv stare Rusije	248
10. Otadžbina	274
11. Završeci	312
Izjave zahvalnosti za fotografije	355
Izjave zahvalnosti	358
<i>Beleška o piscu</i>	359

- Otepljene države**
1. Pridnjestrovlje
 2. Donjeck
 3. Lugansk
 4. Abhazija
 5. Južna Osetija
 6. Arcah

UVOD

Jednog hladnog novembarskog dana 2016. manja grupa ljudi okupila se na trgu očišćenom od snega ispred Kremlja u Moskvi. Došli su da prisustvuju otkrivanju spomenika velikom knezu Vladimiru, vladaru Kijevske Rusije, „prve ruske države“, od 980. do 1015. Prema legendi, Vladimir je kršten na Krimu, tada delu Vizantijskog carstva, 988. godine, i tako je započelo preobraćanje ruskog naroda u pravoslavnu veru. Najvažnije verske vođe Rusije – patrijarh moskovski i cele Rusije, veliki muftija, vrhovni rabin i starešina budištičke sange – prisustvovala su ovom događaju u svojim raznobojnim odorama.

Bronzana figura s krstom i mačem u rukama visoka je preko dvadeset metara. Bila je najnovija u dugom nizu mastodontskih svetilišta Vladimiru podignutih posle pada komunizma u istom kičastom „ruskom“ nacionalnom stilu razvijenom tokom devetnaestog veka. Drugi ruski gradovi – Belgorod, Vladimir, Astrahan, Batajsk i Smolensk – podigli su spomenike knezu od državnih sredstava i priloga javnosti.

Moskovsku statuu finansirali su Ministarstvo kulture, Društvo za vojnu istoriju i motociklistički klub.*¹

Drugi Vladimir, predsednik Putin, održao je uvodni govor. Uspeo je da izgleda kao da se dosađuje i dok je govorio. Činilo se da žudi da se svečanost završi što pre – možda je zato i počela ranije nego što je bilo planirano, kad je filmski reditelj Fjodor Bondarčuk, veliki pobornik nedavne ruske aneksije ukrajinskog Krima, pozvao Vladimira Vladimiroviča za mikrofon. Čitajući jednoličnim tonom Putin je naglasio simboliku datuma otkrivanja spomenika, 4. novembra, na Dan narodnog jedinstva u Rusiji. Veliki knez, izjavio je, „okupio je i branio ruske zemlje stvorivši snažnu, jedinstvenu i centralizovanu državu, uključivši razne narode, jezike, kulture i religije u jednu ogromnu porodicu“. Tri savremene države koje vode poreklo od Kijevske Rusije – Rusija, Belorusija i Ukrajina – bile su članice te porodice, nastavio je Putin. Bio je to jedan narod, odnosno jedna nacija, s istim hrišćanskim načelima, istom kulturom i jezikom koji su, naveo je, bili slovenski temelj Ruskog carstva i Sovjetskog Saveza. Njegov stav ponovio je i sledeći govornik, patrijarh Kiril. Da je Vladimir odučio da ostane paganin ili da se pokrstio samo sebe radi, „ne bi bilo Rusije, ne bi bilo Ruskog carstva, ne bi bilo savremene Rusije“.

Natalija Solženjicina, književnikova udovica, održala je treći i poslednji govor, kratak i drugačijeg tona. Bolna istorija ruskog dvadesetog veka podelila je zemlju, kazala je, „a od svih naših nesuglasica najviše nas deli naša prošlost“. Završila je pozvavši sve da „poštujemo našu istoriju“, i to ne

* Brojevi u tekstu označavaju napomene, koje sadrže spisak literature korišćene u knjizi. Fajl sa napomenama nalazi se na sajtu *Lagune* www.laguna.rs u odeljku *Priča o Rusiji*. Nazivi knjiga i imena autora dati su u originalu i u elektronskoj formi radi lakše pretrage na internetu.

samo da se njome ponose nego i da „iskreno i smelo osude zlo, da ga ne opravdavaju i ne guraju pod tepih“. ² Putinu je očigledno bilo neprijatno. Ukrajinci su pobesneli. Imali su svoj spomenik velikom knezu, kog oni zovu Volodimir. Podignut je 1853, u vreme dok je Ukrajina bila deo Ruskog carstva, visoko na desnoj obali Dnjepra iznad Kijeva, ukrajinske prestonice. Posle sloma Sovjetskog Saveza 1991. spomenik je postao simbol ukrajinske nezavisnosti od Rusije. Nekoliko minuta posle svečanosti u Moskvi na ukrajinskom zvaničnom nalogu na Tviteru pojavila se slika kijevskog spomenika s tvitom na engleskom: „Ne zaboravite kako [pravi] knez Volodimir izgleda.“

Ukrajinski predsednik Petro Porošenko, izabran posle Majdanske revolucije 2014, optužio je Kremlj za prisvajanje ukrajinske istorije i uporedio „imperijalne“ postupke Rusije s aneksijom Krima, dela suverene Ukrajine, koja se odigrala neposredno pre nego što je on došao na položaj. ³ Kijev i Moskva godinama su se prepirali zbog Volodimira/Vladimira. Spomenik u Moskvi bio je jedan metar viši od kijevskog, kao da se time potvrđuje prvenstvo ruskog prava na velikog kneza. Dok je Putin proglasio Vladimira osnivačem moderne ruske države, Ukrajinci su tvrdili da je Volodimir njihov zemljak, „tvorac srednjovekovne države Ruso-Ukrajine“, kako ga je opisao Porošenko 2015. u dekretu povodom hiljadu godina od kneževe smrti (činjenica da se pojam „Ukrajina“ pojavljuje u pisanim izvorima tek krajem dvanaestog veka – a i tada kao stara slovenska reč za periferiju ili pograničnu oblast – prikladno je zanemarena). Nekoliko meseci kasnije Porošenko je dodao da je Volodimirova odluka da pokrsti Kijevsku Rusiju bila „ne samo kulturna ili politička nego i evropska“, čime se Kijev

pridružio hrišćanskoj vizantijskoj civilizaciji.⁴ Poruka je bila jasna: Ukrajina želi da bude deo Evrope, a ne ruska kolonija.

Obe strane pozivale su se na istoriju Kijevske Rusije – na zajedničku istoriju – kako bi preoblikovale priče o nacionalnom identitetu svaka u svoje nacionalističke svrhe. Istorijski, naravno, nema smisla govoriti ni o „Rusiji“ niti o „Ukrajini“ kao o naciji ili državi u desetom veku (niti bilo kada tokom srednjeg veka). Sukob zbog Volodimira/Vladimira nije pravi istorijski spor nego borba između dva mita o nastanku.

Kremaljska verzija koja kaže da su Rusi, Ukrajinci i Belorusi prvobitno bili jedan narod smišljena je da bi se opravdalo polaganje prava na „prirodnu“ sferu interesa (odnosno pravo na mešanje) u Ukrajini i Belorusiji. Kao i mnogi Rusi njegovog naraštaja, odrasli na sovjetskim pogledima na istoriju, Putin nikada nije istinski priznao nezavisnost Ukrajine. Još 2008. rekao je američkom predsedniku da Ukrajina „nije prava država“ nego istorijski deo velike Rusije, pogranična oblast koja štiti središnju Rusiju od Zapada. Prema ovoj imperijalnoj logici Rusija ima pravo da se brani od prodiranja Zapada u Ukrajinu. Ruska aneksija Krima, početak dugotrajnog rata protiv Ukrajine, proizašla je iz ovog sumnjivog tumačenja istorije. Invazija je bila odgovor Moskve na „prevrat“ u Kijevu, kako je Kremlj nazivao Majdansku revoluciju koja je počela kao narodna pobuna kada je proruski predsednik Viktor Janukovič obustavio pregovore o pristupanju Ukrajine Evropskoj uniji i približavanje zemlje Zapadu. Porošenko je u međuvremenu iskoristio mit o „evropskoj odluci“ Ukrajine kako bi ozakonio revoluciju koja ga je dovela na vlast i kasnije potpisivanje sporazuma s Unijom. Ukrajinski narod doneo je svoju „evropsku odluku“ u Majdanskom ustanku.

„Onaj ko kontroliše prošlost... kontroliše budućnost; onaj ko kontroliše sadašnjost kontroliše prošlost“, napisao

je Džordž Orvel u 1984.⁵ Ova parola važi za Rusiju više nego za bilo koju drugu zemlju sveta. U sovjetsko doba, kada je komunizam bio predodređena budućnost, a prošlost se prilagođavala kako bi odražavala taj cilj, pričao se vic koji je Orvel možda imao na umu: „Rusija je zemlja s pouzdanom budućnošću; nepredvidiva je samo njena prošlost.“

Nijedna zemlja nije tako često preoblikovala svoju prošlost; ni u jednoj zemlji istorija nije bila toliko podvrgavana mušičavosti vladajućih ideologija. Istorija je u Rusiji političko pitanje. Pouke iz prošlosti oduvek su bile najdelotvorniji način da se pobedi u raspravi o budućim putanjama i politikama. Svi veliki sporovi o karakteru i sudbini zemlje vodili su se u okvirima pitanja o istoriji. Sukob između prozapadnjaka i slovenofila koji je u devetnaestom veku vladao intelektualnim životom Rusije sveo se na sukob oko istorije. Oni koji su nadahnuće tražili na Zapadu smatrali su da su Rusiju ojačale reforme zapadnog tipa koje je Petar Veliki sproveo početkom osamnaestog veka, ali prema mišljenju slovenofila rusku izvornu kulturu i tradicije, njeno narodno jedinstvo, potkopalo je Petrovo nametanje zapadnih običaja i postupaka.

Danas je uloga istorije u takvim raspravama važnija nego ikada. U Putinovom sistemu nema podele na levicu i desnicu, nema ideologija koje međusobnim nadmetanjem oblikuju raspravu i nema javno usaglašenih značenja za ključne koncepte kao što su „demokratija“ i „sloboda“, pa je politička misao definisana idejama o prošlosti zemlje. Kada režim iznese svoje tumačenje neke epizode iz ruske istorije, ta tema je ispolitizovana. To nije ništa novo. Sovjetski istoričari još više su bili taoci promena zvaničnih stavova Partije, naročito pod Staljinom kada se istorija falsifikovala da bi se njegov značaj podigao, a njegovi suparnici oblatili. Neki su

bili primorani da „ispravljaju“ svoje radove, a drugima su pak radovi povučeni iz biblioteka ili je objavljivanje njihovih dela zabranjivano.

Istorija se brižljivo cenzurisala i pre 1917, i to ne samo da bi se sprečilo objavljivanje moguće opasnih ideja i činjenica (svega što je nepovoljno prikazivalo autokratiju) nego i da se zvanična priča o prošlosti zemlje ne bi potkopala tako da ugrozi tekuću politiku. Naročito brižljivo se motrilo na ukrajinske istoričare jer se pretpostavljalo da su naklonjeni evropskim načelima. Nije im bilo dozvoljeno da objavljuju radove na ukrajinskom, da podstiču ukrajinska nacionalistička osećanja niti da iznose bilo kakve zamerke Rusiji.⁶

Osim ove vrste kontrole, pisanje istorije u Rusiji je od prvih srednjovekovnih hronika bilo isprepletano s mitskim idejama – sa mitovima o „Svetoj Rusiji“, „svetom caru“, „ruskoj duši“, o Moskvi kao „Trećem Rimu“ i tako dalje. Ti mitovi postali su temeljno važni za rusko shvatanje sopstvene istorije i nacionalnog karaktera. Politika i stavovi Zapada često su se – i pogrešno – oslanjali na ove mitove. Da bismo shvatili savremenu Rusiju moramo da otvorimo te mitove, objasnimo njihov istorijski razvoj i istražimo šta nam govore o postupcima i identitetu zemlje.

Veliki istoričar kulture i istraživač ruskih mitova Mihail Černjavski ponudio je ubedljivo objašnjenje za njihovu neobičnu moć i otpornost tokom vekova:

Mnogi su zapazili da mitovi ne samo što nisu bliski stvarnosti nego joj često direktno protivreče. A ruska realnost bila je dovoljno „nesveta“ da stvori „najsvetije“ mitove. Što je vlast bila moćnija, to se više preterivalo u mitovima kako bi se opravdala i ta moć i potčinjavanje toj moći; što je veća bila beda

ruskog naroda, to su mitovi morali da obezbede veći eshatološki skok da bi se ta beda opravdala i da bi se država izdigla iznad nje.⁷

Brojni pisci naglašavali su potrebu ruskog naroda za mističnim mitovima koji obećavaju bolju verziju Rusije. U romanima Dostojevskog, u kojima su patnja i spasenje česte teme, ta potreba deluje kao suština ruskog karaktera. Izdržljivost ovih mitova objašnjava mnogo štošta iz ruske istorije: traganje naroda za svetim carem, otelotvorenjem njihovih ideala, koji će ih osloboditi nepravde; snove o izgradnji raja na zemlji revolucionarne utopije, čak i kad se pokazalo da je taj san zapravo noćna mora staljinističkog režima.

Sve ovo objašnjava zbog čega se knjiga zove *Priča o Rusiji*. Knjiga jednako govori o idejama, mitovima i ideologijama koji su oblikovali istoriju zemlje, o načinima na koje su Rusi tumačili svoju istoriju, koliko i o događajima, ustanovama, društvenim grupama, umetnicima, misliocima i vođama koji su tu istoriju stvarali. Knjiga počinje u prvom milenijumu, kada su se Sloveni doselili u ruske zemlje, a završava se s Putinom, u trećem milenijumu, preispitujući mitove ruske istorije koje je upotrebio da ojača svoj autoritarni režim. Njena temeljna teza je jednostavna: Rusija je zemlja koju na okupu drže ideje ukorenjene u njenoj dalekoj prošlosti, istorijske priče koje neprestano dobijaju novi oblik i svrhu kako bi služile sadašnjim potrebama i stvarale novu sliku budućnosti. Kako su Rusi počeli da pričaju svoju priču – i da je usput menjaju – ključna je strana njihove istorije, a ujedno i okosnica ove knjige.

Kult velikog kneza Vladimira, „Ravnoapostolskog“, kako ga zovu, odlično ilustruje to preoblikovanje prošlosti. O njemu se ne zna gotovo ništa. Dokumenta iz njegovog

doba nema, postoje samo kasnije monaške hronike i hagiografske legende o njegovim razgovorima koje su kao sveti mitovi poslužile da daju zakonitost njegovim naslednicima, vladarima Kijevske Rusije. Vladimir je, kao i mnogi kneževi, u srednjem veku proglašen za sveca, ali njegov kult stekao je važnost tek kasnije, u šesnaestom veku, kada ga je Ivan Četvrti Grozni istakao oslanjajući na njega svoje neosnovane tvrdnje da je kao moskovski car zakoniti naslednik kijevskih vladara i vizantijskih careva. Taj mit korišćen je u borbi protiv Poljske i Litvanije koje su posedovale delove nekadašnje Kijevske Rusije. Vladimira su slavili kao „prvog ruskog cara“, svetog „ujedinitelja ruskih zemalja“, u legendama čija je svrha bila da pronađu koren sve većeg moskovskog carstva u Kijevskoj Rusiji i Vizantiji kao u svojim svetim temeljima.⁸

Ovaj mit o nastanku bio je životno važan za Romanove koji nisu vodili poreklo od kijevskih kneževa i nisu mogli da na tome utemelje svoju krhku dinastiju nastalu 1613. posle dugogodišnjeg građanskog rata. Kako bi simbolizovao kijevsko nasleđe i ojačao pravo Moskve na vlast nad Ukrajinom, car Mihail, osnivač dinastije, naredio je da se mošti kneza Vladimira (osim glave) donesu iz Kijeva u Moskvu, gde su počivale u kremaljskoj Uspenskoj sabornoj crkvi do 1917. Kako je Rusko carstvo raslo i u osamnaestom veku progutalo najveći deo Ukrajine, tako je kult kneza Vladimira postajao središte mita koji je to opravdavao. Njegov život se slavio kao simbol svetog porekla carstva i ujedinjene „porodice“ ili „nacije“ Rusa – Velikorusa, Malorusa (Ukrajinaca) i Belorusa, kako su ih zvali u ovom imperijalnom govoru. To značenje Rusi su namenili spomeniku knezu Vladimiru u Kijevu kad je otkriven 1853, mada su ga do kraja devetnaestog veka već osporavali ukrajinski nacionalisti tvrdeći,

kao i Porošenko, da je spomenik njihov, da je simbol njihove evropske nacije.⁹

Pored mitova koji su oblikovali rusku prošlost i druge teme često se pojavljuju u *Priči o Rusiji*. Ove teme odražavaju strukturalni kontinuitet ruske istorije – geografske činioce, verske sisteme, načine upravljanja, političke ideje i društvene običaje – i dalje izuzetno važan za temeljnije shvatanje današnje Rusije. Savremena ruska politika često se analizira bez poznavanja prošlosti zemlje. Da bismo shvatili šta Putin zaista znači za Rusiju i svet, moramo da razumemo kako je njegova vlast povezana s viševekovnim obrascima ruske istorije i šta znači kad se on poziva na te „tradicionalne vrednosti“.

Oni duboki strukturalni kontinuiteti u mojoj knjizi jasno će se pokazati, ali neke vredi razjasniti na samom početku. Prvi je očigledan: ogromno prostranstvo i geografija Rusije. Kako je Rusija toliko porasla? Kako je uspela da se proširi tako daleko u Evroaziju i obuhvati tolike različite narode (prvi sovjetski popis stanovništva iz 1926. priznao je 194 nacije)? Kako je veličina Rusije uticala na razvoj ruske države? Katarina Velika, ruska carica iz osamnaestog veka, tvrdila je da zemljom prostranom kao što je Rusija mora da se vlada autokratski: „Samo brzo odlučivanje o pitanjima poslatim iz dalekih oblasti može da nadoknadi sporost koju velike razdaljine izazivaju. Svaki drugi oblik vladavine bio bi ne samo štetan po Rusiju nego bi je upropastio.“¹⁰ No, je li zaista moralo da bude tako? Zar nije bilo drugih oblika predstavničke ili lokalne uprave koji bi zamenili autokratsku državu?

Rusija se razvila na ravnom i otvorenom prostoru bez prirodnih granica. Zbog svog položaja bila je veoma izložena stranim invazijama, ali i uticajima susednih sila – Hazara,

Mongola, Vizantinaca, Evropljana i Turaka – s kojima je odnose uređivala trgovinom. Kako je ruska država jačala, a taj proces započeo je u šesnaestom veku, najviše se usredsređivala na odbranu granica. To važno pitanje obuhvatalo je izvesne obrasce razvoja koji su oblikovali istoriju zemlje. Podrazumevalo je potčinjavanje društva državi i njenim vojnim potrebama. Društveni staleži su za dobro države stvoreni i definisani zakonom kao poreski obveznici i vojnici. Iz istog razloga nastala je i politika teritorijalnog proširenja kojom su se ruske granice osiguravale. Od uspona Moskovske kneževine, klice ruske države, do Putinovih ratova s Ukrajinom, istorija pokazuje da Rusija rado ojačava svoju bezbednost slabljenjem susednih zemalja i ratovanjem van svojih granica kako bi držala neprijateljski nastrojene zemlje na bezbednoj udaljenosti. Da li to znači da je Rusija po karakteru ekspanzionistička, kao što tvrde njeni brojni kritičari modernog doba? Ili tu sklonost ka proširivanju i kolonizovanju okolnih prostora treba posmatrati kao odbrambeni stav nastao iz zamišljene potrebe za tampon-zonama koje bi štatile njena otvorena prostranstva?

Priroda državne moći je druga tema koju ovde valja spomenuti. Katarina Velika rado je poredila Rusiju s evropskim apsolutističkim državama. No Rusija im nije bila slična. Razvila se kao patrimonijalna, odnosno lična autokratija u kojoj je koncept države (*государство*) otelotvoren u ličnosti cara, odnosno gospodara (*государь*) kao suverenog vladara ili vlasnika ruskih zemalja. U srednjovekovnoj Evropi zakonska odvojenost „vladareva dva tela“ – njegove smrtne ličnosti i svetog položaja monarha – omogućila je razvoj apstraktne i bezlične koncepcije države.¹¹ No, to se u Rusiji nije dogodilo. Od vladavine Ivana Četvrtog car i država posmatrani su kao

jedno – združeni u telu jednog bića koje je, kao čovek i kao vladar, Božji instrument.

Činjenica da se careva vlast smatrala božanskom, što je nasleđe Vizantije, bila je ujedno snaga i slabost ruske države. Mit o caru kao o svetom posredniku s jedne strane bio je neophodan kultu svetog cara koji je podržavao monarhiju do dvadesetog veka kada su ga najzad razbile surove mere Nikolaja Drugog protiv narodnog nezadovoljstva. S druge strane taj isti mit mogle su da koriste vođe pobunjenika, kao što je bio slučaj s ustancima pod vođstvom kozaka u sedamnaestom i osamnaestom veku, da potkopaju carevu moć. U mašti naroda car je trebalo da donosi istinu i društvenu pravdu narodu. No, ako je car nepravedan, on ne može biti „pravi car“ nego je možda antihrist koga je đavo poslao da uništi božje delo u „svetoj ruskoj zemlji“ i stoga mu se treba suprotstaviti. Tvrdeći da se bore za povratak pravih careva na presto, kozaci na čelu ustanaka uspeli su da privuku mase u pobune koje su uzdrmale državu u kritičnim trenucima njene moderne istorije.

Slične ideje o istini i pravdi podupiraće i Oktobarsku revoluciju iz 1917. Mit o svetom caru tada je ustupio mesto kultu vođa, Lenjina i Staljina, čije statue su nicalle na svakom trgu. Putinov režim oslanja se na ovaj drevni monarhistički obrazac upravljanja koji pruža privid stabilnosti zasnovane na „ruskim tradicijama“.

Putinov kult nije izražen u kamenu. Njegovih statua na javnim trgovima još nema. No, neki dovitljivci su tokom otkrivanja spomenika knezu Vladimiru u Moskvi rekli da će se statua njegovog imenjaka, ruskog predsednika, uskoro pojaviti blizu zidina Kremlja.

1.

NASTANAK

Svaka zemlja ima priču o svom nastanku. Neke se pozivaju na božanske ili klasične mitologije, na priče koje ih povezuju sa svetim delima stvaranja ili s drevnim civilizacijama, ali mitovi o nastanku, makar u Evropi, većinom su stvoreni u osamnaestom ili ranom devetnaestom veku. U to vreme su nacionalistički nastrojeni istoričari, filolozi i arheolozi pokušavali da pronađu korene svojih nacija u iskonskom plemenu – jednorodnom i nepromenljivom, sa svim klicama modernog nacionalnog karaktera – u kojem su se prema njihovom mišljenju jasno videli svi tragovi koje su uspevali da nađu kod ranih žitelja svojih teritorija. Kelti, Franci, Gali, Goti, Huni i Srbi – svi su oni modernim nacijama poslužili kao pranarodi, mada su zapravo bili vrlo složene društvene grupe stvarane tokom viševjekovnih velikih seoba po evropskom kontinentu.¹

Najbolji primer je Rusija. Nijedna zemlja nije toliko raspravljala o sopstvenom nastanku, niti je tako često menjala priču o svom poreklu. Ova tema neodvojiva je od mita. Jedini zapis koji imamo, *Povest minulih leta*, poznat i kao

Prvobitni letopis, sastavili su monah Nestor i drugi monasi u Kijevu tokom prve decenije dvanaestog veka. U njemu piše da su se 862. godine međusobno zaraćena slovenska plemena današnje severozapadne Rusije dogovorila da pozovu Ruse, ogranak Vikinga, da njima vladaju: „Naša zemlja je prostrana i plodna, ali u njoj nema reda. Dođite, upravljajte kao kneževi i imajte vlast nad nama!“² Tri brata visokog roda, Rusi, stigli su brodovima. Sloveni su ih prihvatili. Dva brata su umrla, ali treći, Rjurik, vladao je Novgorodom, najvažnijim trgovačkim središtem na severu, do smrti 879, kada ga je nasledio sin Oleg. Tri godine kasnije Oleg je osvojio Kijev, kaže ovaj letopis, i osnovana je prva „ruska“ država, Kijevska Rusija.

Povest minulih leta deluje više kao bajka nego kao istorijsko delo. To je tipični mit o postanku nastao da ozvaniči političku zakonitost Rjurikoviča, kijevske vladarske dinastije, kao Bogom odabranih posrednika za pokrštanje ruskih zemalja. Veliki deo je plod mašte – priče sastavljene iz usmeno prenošenih epskih pesama i poema (na ruskom poznatih kao *былины*), nordijskih saga, slovenskog folklor, drevnih vizantijskih letopisa i verskih tekstova. Ništa iz ovog dela ne treba smatrati činjenicom. Mi ne znamo pouzdano ni da li je Rjurik zaista postojao. Možda je to bio *Rörik*, bratanac, sin ili brat danskog vladara Haralda Klaka koji je živeo u to vreme, ali nema dokaza koji ga povezuju s Kijevom, pa je osnivač dinastije mogao biti neki drugi vikinški ratnik ili neka alegorijska figura. Kijevski monasi manje su brinuli o tačnosti svojih letopisa nego o njihovoj verskoj simbolici i značenju. Vremenski sled letopisa je biblijski i prikazuje istoriju Rusa od Noja u Postanju tvrdeći da su Rusi potomci Jafeta kako bi se podrazumevalo da je Kijevska Rusija stvorena u okviru Božjeg plana.

Ova hronika bila je u žiži rasprava o poreklu Rusije još od prve polovine osamnaestog veka, kada je pisanje istorije u Rusiji još bilo u povoju. Ovom novom naučnom disciplinom vladali su Nemci. Među njima je bio Gerhard Fridrih Miler (1705–1783), koji se s dvadeset godina pridružio nastavnicima novoosnovane Akademije nauka u Sankt Peterburgu. Miler je bio osnivač i urednik prvog niza dokumenata i članka o istoriji Rusije izdavanih od 1732. do 1765. pod nazivom *Sammlung Russischer Geschichte* na nemačkom jeziku u cilju informisanja evropskog čitalaštva koje nije znalo gotovo ništa o Rusiji i njenoj istoriji. Vrhunac karijere doživeo je 1749, kada je dobio zadatak da održi zvanični govor povodom imendana carice Jelisavete. Njegovo predavanje nosilo je naslov *O poreklu ruskog naroda i njegovom imenu*.

Miler je u svom predavanju sažeo otkrića drugih nemačkih naučnika koji su čitajući *Povest minulih dana* zaključili da Rusija svoje poreklo duguje Vikinzima. Rusi su, rekao je, bili Skandinavci čije je plemensko ime nastalo od izraza *Ruotsi* kojim su Finci nazivali Šveđane iz Roslagena. No, nije bio povoljan trenutak da se kaže da su Rusiju stvorili Šveđani ili bilo koji drugi stranci. Ruska pobjeda u ratu protiv Švedske (1741–1743) podstakla je rodoljubiva osećanja koja su obuhvatila i prošlost zemlje. Milerovo predavanje žestoko je kritikovano u Akademiji. Imenovan je nadzorni odbor da odluči hoće li biti održano – ako ne na caričin imendan 5. septembra, onda na sedmu godišnjicu njenog krunisanja 25. novembra – bez nanošenja „sramote“ Rusiji. Mihail Lomonosov, prvi ruski veliki polihistor, predvodio je napad na Nemca i optužio ga da namerno ponižava Slovene prikazujući ih kao divljake nesposobne da se sami organizuju u državu. Rusi, tvrdio je, nisu Šveđani nego baltički Sloveni, potomci iranskog plemena Roksolani čija prošlost

seže unazad čak do Trojanskog rata. Lomonosovljeva kritika bila je obojena nacionalnim ponosom, kao i ličnom netrpeljivošću prema Nemcu. Neosnovano je tvrdio da Miler ne ume da čita ruska dokumenta, da je zbog toga načinio ogromne greške i da, kao i svi stranci, ne može zaista da poznaje istoriju Rusije jer nije Rus.

Usledila je šestomesečna akademska rasprava. Osmog marta 1750. nadzorni odbor zabranio je Milerovo predavanje i konfiskovao sve štampane primerke i na ruskom i na latinskom. Lomonosov je lično učestvovao u tome. Miler je postavljen na niži položaj i zabranjen mu je rad u državnom arhivu, navodno kako bi se Rusko carstvo odbranilo od njegovih pokušaja da „okalja“ njegovu istoriju. Milerova naučna karijera nikad se nije oporavila od ovoga, ali objavio je brojne knjige, među njima i *Origines gentis et nominis Russorum*, delo u kom je razradio svoju ideju za predavanje. Objavljena prvo u Nemačkoj, ova knjiga pojavila se na ruskom tek 1773, deset godina posle Lomonosovljeve *Drevne istorije Rusije* napisane kao opovrgavanje Milerovih tvrdnji.⁵

Rasprava o poreklu Rusije traje i danas. Poznata kao Normanistička kontroverza (zato što su Vikinzi bili Normani), politički i ideološki veoma je napeta. Osnovno pitanje jeste da li su Rusiju osnovali Rusi ili stranci.

Pred kraj osamnaestog veka Milerova Normanska teorija prihvaćena je u Akademiji u kojoj su najvažniji istoričari bili nemačkog porekla. Oni su zastupali teoriju da je Rjurik pripadao nemačkom plemenu iz Skandinavije i da su rusku državu i kulturu osnovali Nemci. Katarina Velika, i sama Nemica, podržavala je njihov stav jer je tvrdio da su Rusi evropskog roda, a ona je to tvrdila u svojim brojnim radovima. Normanska teorija u nemačkim rukama poprimila je pomalo rasistički stav prema Slovenima. To odlično

prikazuje odeljak iz studije o *Povesti minulih leta* Augusta Ludviga fon Šlecera iz 1802:

Naravno da su tamo [u Rusiji] živeli ljudi, sam Bog zna koliko dugo i odakle su došli, ali bili su to ljudi bez ikakvog vođstva, živeli su kao divlje životinje i ptice u svojim ogromnim šumama... Nijedan prosvetljeni Evropljanin nije ih zapazio niti je o njima pisao. Na čitavom severu nije bilo nijednog grada... Divlji, sirovi i izolovani Sloveni polako su postajali društveno prihvatljivi samo zahvaljujući Nemcima kojima je sudbina namenila da među njima zaseju prvo seme civilizacije.⁶

Normanska teorija privlačila je branioce autokratije jer je tvrdila da međusobno zaraćena slovenska plemena nisu u stanju da upravljaju sama sobom. Najistaknutiji među njima bio je Nikolaj Karamzin, prvi ruski veliki pisac i istoričar, koji se u svom delu *Istorija ruske države* (objavljenom u dvanaest tomova između 1818. i 1829) veoma oslanjao na Fon Šlecera. Pre uspostave vlasti stranih kneževa, tvrdio je Karamzin, Rusija je bila samo „prazan prostor“ u kom su „divlja i ratoborna plemena živela jednako kao životinje i ptice“.⁷

Ove stavove su u devetnaestom veku osporavali filolozi i arheolozi. Često podsticani nacionalističkim ponosom na rusku drevnu slovensku kulturu, tražili su dokaze koji naglašavaju razvijeni društveni život Rusije u prvom milenijumu. Antinormanisti, kako su ih zvali, tvrdili su da Rusi nisu skandinavskog porekla (ne spominju se u starim nordijskim izvorima i sagama) nego da su Sloveni čije se ime, kako su tvrdili, pojavljuje u grčkim izvorima iz drugog i arapskim izvorima iz petog veka. Postojbina Rusa, govorili su, jeste

Ukrajina, što se vidi iz slovenskih imena reka (Ros, Rosava, Rusna, Rostavcija i tako dalje). Arheološkim iskopavanjima utvrđeno je da su naselja gradili u odbrambenom krugu, za razliku od vikinških otvorenih naselja, i da su dosegli visok stepen materijalne kulture zahvaljujući kontaktima s helenističkom, vizantijskom i azijskim civilizacijama mnogo pre dolaska Vikinga.

Položaj antinormanista poboljšavao se u skladu s jačanjem uticaja nacionalizma na rusku državu. Vrhunac su doživeli u Staljinovo vreme, naročito posle 1945, kada je velikoruski šovinizam, snažno podstaknut pobedom nad nacističkom Nemačkom, stigao u samo srce sovjetske ideologije. Etnoarheologija ranih slovenskih naselja izuzetno je politizovana. Država je ulagala ogromna sredstva u iskopavanja, a od nalaza se očekivalo da pokažu da se „slovenska prapostojbina“ prostirala od reke Volge na istoku do reke Elbe na zapadu, od Baltika na severu do Egejskog i Crnog mora na jugu – drugim rečima, u oblastima koje je Staljin odredio kao sovjetsku „sferu uticaja“ tokom Hladnog rata. Pomisao da Rusija svoj nastanak duguje bilo kojoj stranoj sili, a kamoli „germanskim“ Vikinzima, postala je nedopustiva. Naučnike koji su se usudili da to kažu partija je primorala da revidiraju svoj rad.⁸

Sovjetski pogled na poreklo Rusije tako se upetljao s konceptom etniciteta u kom se *ethnos* smatrao iskonskom srži nacionalnog identiteta koji je opstao kroz istoriju uprkos društvenim promenama. U vreme kad su zapadni naučnici zauzimali stav da su etničke grupe savremena intelektualna ideja, izmišljena kategorija nametnuta složenim društvenim grupama, njihove sovjetske kolege analizirale su etničke grupe kao iskonske grupacije definisane biologijom. Proučavanjem etnogeneze našli su koren moderne Rusije u jednom

narodu iz Gvozdenog doba i tvrdili su da su Rusi potomci drevnih Slovena.

Ovaj pristup pojavio se ponovo i još jači posle sloma Sovjetskog Saveza kada su se ruski, ukrajinski i beloruski nacionalisti otimali o etničko poreklo kijevskog nasleđa. To je bila svrha Putinovog govora prilikom otkrivanja spomenika knezu Vladimiru u Moskvi. Tvrdnjom da je Rusija naslednica Kijeva obnovio je stari imperijalni mit da su Rusi, Ukrajinci i Belorusi istorijski jedan narod, tri etničke podgrupe istog naroda koji pripadaju „prirodnoj“ sferi uticaja današnje Rusije u njenim prvobitnim „pređačkim zemljama.“ Istorija je, naravno, takođe priča, ali daleko složenija.

Rusija je nastala u šumovitim predelima i stepama između Evrope i Azije. Nikakve prirodne granice, ni mora ni planinski venci, ne definišu njenu teritoriju koju su tokom istorije kolonizovali narodi s oba kontinenta. Ural, za koji se smatra da deli „evropsku Rusiju“ od Sibira, nije ruskim doseljenicima pružao nikakvu zaštitu od nomadskih plemena iz azijskih stepa. To je zapravo naizmenični niz visokih vrhova i širokih prevoja i na mnogo mesta više liči na brda. Valja napomenuti da je u ruskom jeziku reč za brdo i planinu ista (*zopa*). Rusija je zemlja u jednoj horizontalnoj ravni.

S obe strane Urala teren je isti: nepregledna stepa široka jedanaest vremenskih zona prostire se od granica Rusije na zapadu do Pacifika na istoku. Ovu neprekinutu teritoriju čine četiri trake ili zone koje se pružaju manje-više naporedno s jednog kraja na drugi. Prva zona, oko petine površine Rusije, nalazi se iznad arktičkog kruga. Ta gola tundra osam meseci godišnje pokrivena je snegom i ledom. Nomadski odgajivači irvasa i lovci na krznate životinje i morževe jedini su nastanjivali te oblasti do dvadesetog veka, kada su pod

većitim ledom pronađeni ugalj, zlato, platina i dijamanti; tada su u te oblasti dovedeni zatočenici Gulaga i danas tu živi oko dva miliona Rusa, većinom potomaka tih zatočenika.

Nešto južnije nailazimo na šumsku oblast, tajgu, najveću zimzelenu šumu na svetu koja se proteže od Baltika do Pacifika. Prostranstva borova, ariša i omorika ispresecana su močvarama, jezerima i sporim rekama kojima se u tim oblastima najbrže putovalo sve do devetnaestog veka.

Zimzelena šuma južno od Moskve ustupa mesto mešovitim šumama i otvorenoj pošumljenoj stepi u kojoj je plodna crnica ponegde duboka i po nekoliko metara. Ova treća zona Rusije, poznata kao središnja poljoprivredna oblast, široka je na zapadnom kraju gde se stapa s mađarskom ravnicom, ali se sužava prema istoku, ka Sibiru gde prevladava tajga. Ovu plodnu oblast Rusi su zauzeli u šesnaestom veku.

Najzad, na krajnjem jugu dolazimo do Ponto-kaspijske stepe, prostranstva poluobrađivih pašnjaka i savana koje se prostire od severne obale Crnog mora na zapadu do Kaspijskog jezera i Kazahstana na istoku. Te oblasti Rusi su preoteli od nomadskih turkijskih plemena tek u osamnaestom veku. Tu se nalazi verska granica između Rusije i muslimanskog sveta.

Najraniji zabeleženi naseljenici zemalja koje će postati poznate kao Kijevska Rusija bili su Sloveni, mada je od sredine prvog milenijuma u severnim šumskim oblastima bilo i ugro-finskih plemena kao što su Estonci. Većina istoričara kaže da su Slovenci u severne šume oterala turkijska plemena kojima je vojnička moć obezbedila kontrolu nad južnim pašnjacima. Sloveni su se proširili po tim velikim iskonskim šumama u malim grupama, sekli su stabla i spaljivali ostatke da zasejavaju pepelom obogaćenu zemlju. Ratarstvo je u severnoj šumskoj zoni bilo vrlo naporno. Snažan duh

zajednice bio je neophodan za opstanak. Za krčenje šume, sejanje i žetvu tokom kratke plodne sezone između otapanja i prolećnih poplava u aprilu i zimskih mrazeva u oktobru bile su potrebne radne grupe. Zemlja je tamo posna i peskovita i leži u tankom sloju preko stene. Od žitarica je uspevala jedino raž, a prinosi su bili slabi. No, šuma je pružala žiteljima i druga sredstva za život: krzno, med, vosak, a mogli su da se bave ribolovom i drvodeljstvom.

Sloveni su živeli u naseljima okruženim drvenim zidom. Po prirodi su bili demokratični i zajednicama su upravljale skupštine odraslih muškaraca (Vizantinci su njihovu demokratiju smatrali „neredom i bezvlašćem“).⁹ Vešti sa sekirom, Sloveni su umeli od drveta da prave zgrade, brodove i čamce, što znači da su mogli da žive i od ribolova i trgovine duž reka. Razmnožavali su se i primoravali ugro-finska plemena da se povlače dublje u šumu. Do kraja prvog milenijuma Sloveni su razvili žilavu i prilagodljivu seljačku kulturu zasnovanu na zajedništvu i duhu izdržljivosti, svojstvima kojima su se Rusi odlikovali tokom najvećeg dela svoje istorije.

Vikinzi nisu došli u Rusiju radi pljačke kao u Englesku (Rusija je bila suviše siromašna za to) nego da bi koristili brojne rečne puteve za trgovinu između međusobno udaljenih krajeva Evrope i Azije. Naziv Rusi verovatno je nastao od staronordijske reči *róa*, veslanje, što nagoveštava da su Rusi bili poznati kao lađari i da su verovatno bili etnički raznovrsni. Nisu bili pleme ujedinjeno istim etničkim poreklom nego vojska zasnovana na zajedničkom poslovnom poduhvatu. Plovili su brodovima od istočne obale Švedske do ušća reke Neve na mestu današnjeg Sankt Peterburga. Odatle su čamcima na vesla putovali uz Nevu do jezera Ladoga, važnog trgovačkog središta u kome su kupovali robove i dragocena krzna od Slovena i drugih severnih

naroda (reči „Sloven“ i „rob“ postale su sinonimi u vikinškom rečniku). Roba se prevozila na jug duž Dnjepra, Dona i Volge, preko Crnog mora i Kaspijskog jezera na pijace Vizantije i Arapskog kalifata gde su robovi i krzna bili visoko cenjeni. Rusi su nazad donosili srebrnjake, staklene perle, metalnu robu i nakit – arheolozi su pronašli takve predmete u grobovima Stare Ladoge koja se smatra najstarijim vikinškim naseljem nastalim još u osmom veku. U grobovima su takođe pronađeni i kožna obuća, češljevi od kosti i jelenskih rogova, rune u vidu amajlija i drveni štapići kakvi su iskopavani i u Skandinaviji.¹⁰

Rusi su se brzo naselili i stopili sa slovenskim stanovništvom. Naselja kakva je bila Stara Ladoga bila su višenacionalne zajednice s vikinškom vojničkom elitom i slovenskim i finskim zemljoradnicima i zanatlijama. Rusi su usvojili slovenski jezik, imena, običaje i verske obrede, a stapanje je ubrzao zajednički prelazak na hrišćanstvo tokom desetog veka. Zbog toga ima veoma malo skandinavskih tragova u ruskom jeziku i toponimima, što je upadljiva razlika u odnosu na snažan vikinški uticaj na jezik i toponime u Engleskoj i Nemačkoj.¹¹

Rusi su ostavili jak utisak na Arape koji su ih videli. Ibn Fadlan sreo se 921. godine s grupom trgovaca u Itilu na Volgi blizu Kaspijskog jezera:

Video sam Ruse kad su krenuli na trgovački put i ulogorili se pored Itila. Nikad nisam video telesno savršenije ljude, visoke kao stabla urme, plavokose i rumene; ne oblače se ni u tunike niti u kaftane, ali muškarci nose odeću koja pokriva jednu stranu trupa i ostavlja ruku slobodnu. Svaki čovek ima sekiru, mač i nož i nikad se ne odvaja od njih. Sve žene na obe

dojke nose kutijice od gvožđa, srebra, bakra ili zlata; vrednost kutijice govori o muželjevom bogatstvu. Svaka kutijica ima prsten o kom visi nož. Žene oko vrata nose kolutove od zlata i srebra. Najvredniji ukras su zelene staklene perle. Njih nižu u ogrlice za žene.¹²

Itil je bio prestonica hazarske države, odnosno kaganata, verski raznovrsnog trgovačkog carstva kojim je vladala turkijska ratnička elita. Ovo carstvo se prostiralo od Aralskog jezera do Karpata i od Kavkaza do šuma duž gornjeg toka Volge. Imalo je uređenu vlast, delotvorne načine prikupljanja poreza i vojničku moć da zaštiti trgovačke puteve od nomadskih plemena od kojih su najopasniji bili Polovci (poznati i kao Kipčaci ili Kumani). Osnovan kao niz razbacanih naselja sredinom prvog milenijuma, Kijev se razvijao kao hazarsko uporište koje je kontrolisalo Dnjeper na trgovačkom putu između Baltika i Vizantije.

Hazarski uticaj na razvoj Kijevske Rusije protivrečno je pitanje. Neki naučnici misle da su Hazari odigrali važniju ulogu nego Vikinzi ili Sloveni.¹³ Vizantijski i arapski pisci opisivali su Ruse kao vazale kaganata povezane s njim preko brakova. Prvi ruski vladari nazivali su sebe kaganima, što nagoveštava da su svoj autoritet zasniivali na Hazarima. Svakako su bili u boljim odnosima sa Hazarima nego što bi se zaključilo po srednjovekovnim letopisima punim opisa neprestanih napada i nasilja hazarskih plemena koja su govorila turkijskim jezicima nad miroljubivim ruskim naseljenicima. Istoričari Rusije u devetnaestom veku u potpunosti su se oslanjali na te letopise koji su nastanak države opisivali kao epsku borbu zemljoradnika iz severnih šuma protiv konjanika iz azijske stepe. Ovaj nacionalni mit postao je toliko važan za evropski identitet Rusa da je čak i

nagoveštaj da su njihovi preci bili pod uticajem azijskih stepskih kultura izazivao optužbe za veleizdaju. Napadi konjanika iz stepa zapravo su bili retki, a bilo je i dugih razdoblja miroljubivog suživota, trgovine, saradnje, društvenog preplitanja, čak i brakova između Slovena i njihovih nomadskih suseda iz stepa. Uticaj stepskih plemena vidi se u tome što su Rusi usvojili njihov način odevanja i statusne simbole kao što su pojasevi načičkani teškim metalnim nitnama i bogato ukrašene uzde.¹⁴ Ranu Rusiju ne treba da zamišljamo kao niz neprijateljskih sukoba između naseljenika šuma i stepskih nomada nego kao uglavnom miroljubive uzajamne odnose između svih naroda Evroazije. Možda ne treba uopšte da razmišljamo u okvirima etničkih grupa, nego o trgovačkom savezu različitih grupacija – Slovena, Finaca, Vikinga i Hazara.¹⁵

Kijevska Rusija je napredovala dok je hazarska država propadala. Sve veća vojna moć omogućila je Rusima da se oslobode plaćanja danka kaganatu i da preuzmu od Hazara ulogu branilaca zapadne granice Vizantije koja im je donela bogate nagrade u vidu trgovačkih olakšica u Konstantinopolju, vizantijskoj prestonici. Kako su jačali, ruski ratnici napadali su zemlje između Volge i Dnjepra koje su Hazarima plaćale danak. Godine 882. zauzeli su Kijev koji će postati prestonica Kijevske Rusije.

Pod vlašću prvih ruskih kneževa Kijev se razvio u važno trgovačko središte između Crnog i Baltičkog mora. U podoljskoj četvrti grada arheolozi su pronašli velike količine vizantijskih novčića, amfora i tegova za vage, kao i ostatke brvnara sagrađenih kao one na ruskom severu, bez upotrebe eksera. Kako bi uvećao stanovništvo i broj poreskih obveznika nove države, veliki knez Vladimir prisilno je preselio čitave slovenske zajednice iz severnih šuma u oblasti oko